

KIRJELDAMISE, KEHTESTAMISE JA KOORMATE KERGENDAMISE RASKEPÄRANE TÖÖ

Andrus Org. Eesti ulmekirjanduse žanrid ja nende poeetika. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. 361 lk.

Eesti väikest, kuid enam mitte nii suletud kirjandusteaduse maastikku on aastakümneid iseloomustanud uurijate vähesuse ja spetsialiseerumisvõimaluste rohkuse vaheline mõtlemapanev proportsioonitus. Ühelt poolt ei jätku igale asjale uurijat, teiselt poolt kannustab moodne teadussüsteem keskendumisele väga kitsale teemale, mille valikut oleks võimalik usutavalt põhjendada. Nii leia-

vad paljud noored uurijad, kes tahavad tegeleda mõne uue teemaga, end olukor-
rast, kus nende selja taga pole piisavalt kindla jalgealusega alamdistsipliini, mille üksikasjalikkuseni väljatöötatud raamistiku rüpes teiste teadlaste kõrval rahulikult tegutseda ning selle täiendamise, edasiarendamise ja värskendamise oma panus anda. Ühelt poolt tuleb kogu aeg tegeleda terve uurimisvaldkonna üldise tutvustamise või kehtestamise, kohaldamise või alalhoidmisega, teiselt poolt aga mõne väga spetsiifilise uurimisküsimuse küllaldaselt üksikasjaliku seletamisega selle valdkonna raames. Pidevalt tuleb energiat kulutada korraga kahes (mingis mõttes ühil-

damatus) suunas: hoolitseda, et käsitlus ei saaks liiga spetsiifiline, et selle lugejal ei jääks puudu üldisest distsiplinaarsest teadmisest; valvata, et käsitlus ei saaks liiga üldine, mille puhul oleks alust kahtlustada seda ebateaduslikkuses, st põhjendatud panuse puudumises. Eestis on vähe (kui üldse?) kirjandusteaduse valdkondi, mille kohalik distsiplinaarne alus on küllaldane selleks, et ainuüksi kitsaste küsimuste kallal konstruktiivselt nokitseda – ning tuleb (tunnustavalt) tunnustada, et nendegi väljakujunemine on olnud suurte isiksuste algatusvõime, visa järjekindluse ning (sellega kaasneva) hea õnne teene. Paljud uurijad jäävad aga kogu teaduskarjääri jooksul otsekui ainuisikuliselt oma valdkonda esindama, st ühtlasi kogu oma teadusharu üksinda alal hoidma ja pidevalt taastutvustama.

Just sellepärast, et topelttöö koormat kergendada, on tarvilikud määratud tööd nõudvad laiapõhjalised aluskäsitlused, mis mõne uurimisvaldkonna ning seda põhistava kohaliku kirjandusliku algmaterjali kas või esmaselt raamistaks ja ära liigendaks. Andrus Oru doktoriväitekirja „Eesti ulmekirjanduse žanrid ja nende poeetika” kuulub niisuguste aluskäsitluste hulka. Tegu pole väitekirjaga selle sõna otseses mõttes. Siin ei vaadelda kitsalt mõnd kirjandusteaduslikku või -teoreetilist probleemi, mille varasemate käsitluste kriitilisel sünteesimisel esitatakse mõni uus väide, mis omakorda muutub edasise väitlusringluse funktsionaalseks osaks. Oru uurimus on märksa fundamentaalsem: see rajab eesti ulmekirjanduse uurimise seni väga noorele, hajusale ja hõredale akadeemilisele „traditsioonile” sidusa aluse, millest lähtuvalt ja millega polemiseerides saab üldse edasisi väiteid esitada hakata ning vähegi koherentselt mõjuvat distsipliini ehitama asuda. Esmakordselt eesti akadeemilises ulmeuurimises kaardistatakse hõlmavalt eesti ulmekirjanduse alaliike ja nende poeetikat üldiste žanriteoreetiliste arusaamade ja ulme-

kirjanduse žanrikäsitluste taustal. Tööd on ilma kahtluseta võimalik kasutada õppematerjalina, selles esitatud mõisterraamistikust saavad hakata lähtuma edasised eesti ulmekirjanduse uurimised. Tegu on niisiis eesti ulmeuurimistraditsiooni võimaldava, kehtestava ja kinnistava alustekstiga, millel on äärmiselt suur akadeemiline ja pedagoogiline väärtus.

Kirjandusteaduslikul doktoritööl on Eestis olnud reeglina kaks tunnustatud formaati: varem ilmunud teadusartiklite põhine uurimus, millele on kirjutatud pikem, sidustav eessõna, või mahukam monograafia, mis nii suurt varem ilmunud artiklite tuge ei vaja. Mööndustega võib öelda, et Andrus Oru doktoritöö vastab mõlemale formaadile: eesti ulmekirjanduse žanre käsitlev sissejuhatus on teadusmonograafia mahtu, sellele lisanduvad seitse varem artiklitenähtena ilmunud spetsiifilisemat „juhtumikäsitlust” (siitki ilmneb, et tööd on tehtud võrdse põhjalikkusega n-õ mõlemas suunas korraga).

Doktoritöö põhiosa koosneb viiest peatükist. Esimene tutvustab suuresti refereerivas ja süstematiseerivas võtmes uurimuse lähtekohti ja põhimõisteid, tõestab uurija žanriteoreetilist kompetentsi. Teine peatükk kitsendab žanriteoreetilised lähtekohad ulmekirjandusele, liikudes fantaasia kui üldisema nähtuse juurest ulmeni kui ühe väljakujunenud traditsioonidega kirjandusliku vormini, mis kasutab fantaasiat mitmekesisel moel. Et seda liikumist näitlikustada, sisaldab peatükk lühivormi uurimuse reaalsuse ja fantaasia topeltperspektiivist Karl Ristikivi „Hingede öös”. Peatüki lõpetab äärmiselt vajalik eesti ulmekirjanduse lühilugu ning ulmekirjanduse žanriruumi kokku võttev kirjeldus, mis mängib kandvat rolli väitekirja põhiosa, eesti ulmekirjanduse žanrilise ja žanripoeetilise lähikaardistuse juures (imeulme, õudusulme, teadusulme, ptk-id 3–5). Selle kaardistusega tõestab Org käsitlusmaterjali peaaegu hõlmavat tundmist: kindlasti

on eesti ulmekirjandustekste, mis mainimist ei leia, ent ilmselt pole neid kuigi palju. Eraldi esiletõstmist väärib asjaolu, et väitekirjandus pöörab tarvilikku tähelepanu ka ulmelistele motiividele eesti laste- ja noortekirjanduses. Võib oletada, et just selle arvelt oleksid paljud uurijad oma fookust kitsendanud – et Andrus Org seda ei teinud, on märk sügavast pedagoogilisest missioonitundest. Uurimuse lisadena esitatud seitse artiklit täiendavad põhiosa nii teoreetiliselt kui ka ulmekirjanduse üksikute alamžanride ja piirialade lähianalüüsi löikes: siit leiame kitsamaid käsitlusi eesti maagilisest realismist, alternatiivjalugudest, õuduskirjandusest jne.

Sõna *ulme* tõi eesti keelde väljendi „teaduslik fantastika” (ingl *science fiction*) asemele Henn-Kaarel Hellat.¹ Paljud teavad seda sõna niisiis kitsamalt teadusliku fantastika tähenduses. Aastate jooksul on käibesse tulnud aga teine ja laiem tähendus: ulme kui fantastiline või spekulatiivne fiktsioon üldisemas mõttes (ingl *fantastic fiction* või *speculative fiction*, sks *die Fantastik*), mille kolmeks põhiliseks žanriks on teaduslik fantastika, siinkandis toorlaenuna käibel olev *fantasy* ning õuduskirjandus (*horror fiction*). Org teadvustab neid tähendustasandeid (lk 70–71) ning otsustab oma liigenduse loomisel üldisema kasuks, kinnistades ulme põhižanrideks (samuti juba siin-seal paralleelselt kasutusel olnud) eestikeelsed omaterminid *teadusulme*, *imeulme* ja *õudusulme*. Nii saab ulmest katustermin, mis ometi sisaldub selle põhižanride terminites.

Ühelt poolt ei näe ma kaalukaid põhjusi, miks ei võiks keeleliselt sedavõrd sidusat terminite süsteemi eesti ulmeuurimises kasutusele võtta. Imeulme, õudusulme ja teadusulme sõnaline lõimimine ulmekatuse alla on privileeg, mis puudub paljudel uurimistradit-

sioonidel. See lähendab neid põhižanre juba nimetamise tasandil, seob need tunnetuslikult ühtseks ulmetervikuks. (Kas niisugune lõimimine võib kaasa tuua ulme põhižanride erinevuste n-õ mahaviilimise, jäägu edasiste vaidluste teemaks.) Teiselt poolt aga ei näe ma mingit põhjust, miks ei võiks vanu termineid paralleelselt uutega edasi kasutada. Seda teeb ka Org, kui hoidub kolme põhižanri tähistava termini läbivast siirdamisest alamžanride tasandile: ta kasutab termineid *madalfantaaasia*, *kõrgfantaaasia* ja *folkloorne fantastika*, kui süsteemikohasem oleks nt *madalimeulme*, *kõrgimeulme* ja *folkloorne imeulme*. Nii või teisiti ei saa termineid juurutada ega kinnistada n-õ ülevalt alla, nende sobivus ja suupärasus peab kujunema loomulikult, tavakeelse ja akadeemilise kasutuse käigus. Rohkem kinnistunud teadusdistsipliinides käivad regulaarselt koos terminoloogiakomisjonid, sarnast „veelust tööd” on juba aastaid kui mitte aastakümneid hajusas vormis läbi viinud ka kohalik vilgas ulmefännide kogukond. Ning teeb seda Oru tööst lähtuvalt kriitilise pilguga edasi.

Samamoodi ei tähenda alusuuringu ilmumine seda, et miski sellest ei kuulu vaidlustamisele. Vastupidi – selle tõeliseks funktsiooniks peaks olema edasiste vaidluste provotseerimine ja kestvate arutelude põhistamine. Olgu edasises toodud paar suuremat aspekti, mis siinkirjutajale silma hakkasid.

Esimeses peatükis tehakse põhjalik ülevaade žanriuurimuse lähtekohtadest ja põhimõistetest. Sellel põhineb suuresti ka väitekirja rakenduslik osa, eesti ulmekirjanduse üksikasjalik žanrikaardistus (ptk-id 3–5). Ehkki selles esimeses peatükis võetakse tähelepanelikult arvesse ka žanride arengut ja viise, kuidas nende piirid on iseäranis nüüdisajal hakanud sulanduma ja ähmastuma, jääb uurimuse põhikese – ja ühes sellega eesti ulmekirjanduse žanrikaardistus – siiski strukturalistlikele ja sünkroonilistele alustele, st staatiliseks. Kuivõrd tegu on esimese eesti ulmekirjandust

¹ H-K. Hellat, Ilukirjanduse põnevad provintsid. – Sirp ja Vasar 18. IX 1970, nr 38, lk 3, 5.

hõlmava žanrikaardistusega, on see staatiliselt muidugi vältimatu, sest iga-sugune kaart on põhiolemuselt staatiline – alles kaardi „lugemine” ning selle „tegelikkusega” vastavusse seadmine on dünaamilisem ja ambivalentsem protsess. Ometi on staatilisel kaardistamisel paratamatud metodoloogilised tagajärjed: alatasa tuleb üle rõhutada, et žanripiirid ei ole nii selged, kui kaardi pealt paistab, pidevalt peab näitama, et iga üksik tekst võib ettearvamatul kombel kombineerida kui tahes suurt hulka ulmekirjanduse alamžanre, jne. See toob omakorda vältimatult kaasa näiteks paljude tekstide liigitumise rohkem kui ühte kategooriasse ning (vahel ka mõneti kattuvate) eri žanride tunnuste vahava loetlemise, mis muudab uurimuse lugemise selle edenedes paratamatult kumuleeruvalt koormavaks protsessiks.

Selle koorma ennetamiseks võinuks autor jõulisemalt lepitada sünkroonilist ja diakroonilist, staatilist ja dünaamilist lähenemist žanrile. Näiteks anglo-ameerika uurimistraditsioonis leidub mõistelisi vahevorme, mille rõhutamine vähendaks kaardistuse staatilisust, aga ei kompromiteeriks kaardistuse hõlmavust. Carl Freedman on sellise vahevormina välja pakkunud mõiste *žanritendents* (ingl *generic tendency*).² Freedman tahab otsustavalt kõrvale tõrjuda arusaama žanrist kui omamoodi hõlmavast konteinerist, millesse üksikuid tekste paigutatakse (ning mis omakorda soodustab liigitamise fetišeerimist analüütilise tegevuse põhisisuna). Selle asemel pakub ta välja võimaluse näha iga üksikut kirjandusteost kui omamoodi kasvulava, millel võivad (aga ei pruugi) aktualiseeruda paljud erinevad žanritendentsid. Žanritendentsi mõistet on uurimuses küll ühe korra mainitud (lk 45), aga mitte seoses Freedmaniga, kelle teost on ometi käsitletud. Kultuuris, kus

ulme pole ammu enam isoleeritud nähtus ning kus ulmelisi motiive leiab kirjanduses ja filmis peaaegu igalt poolt, võiks ulmežanri dünaamilistele aspektidele jõulisemat tähelepanu pöörata. Ent võimalik, et see tähendanuks juba hoopis teistelt alustelt üles ehitatud uurimust.

Tuleb ka nõustuda Raul Sulbiga, kes nendib konstruktiivselt, et Org ajab oma töös välja pakutud enam kui 50 alamžanrist koosnevas kaardistuses tihti-peale segamini ulmekirjanduse alamžanrid ja ulmekirjanduses käsitletavat teemasid: „[–] nii näiteks on robotijutt ja tulnukajutt [kui] siinses töös teadusliku fantastika alamžanrid kõrvuti alternatiivajaloo ja aurupungi ja kosmoseooperitega, kui need aga tegelikkuses on ulmekirjanduse teemad (*robots, aliens*), mitte alamžanrid (*alternate history, space opera, steampunk*). Samuti ei ole õuduskirjanduse teemad nagu vampiirid ja libahundid ja nõiad ja kurat (*vampires, werewolves, witches, devil*) eraldi alamžanrid nagu gooti õudus või tonidjutt (*gothic horror, ghost story*). Teemadel ja alamžanritel tuleks siiski põhimõtteliselt vahet teha.”³ Tõepoolest, niisugune vahetegemine oleks Oru alamžanride süsteemi tublisti lihtsamaks ja selgemaks muutnud. Ent see on viga, mida annaks parandada uurimisel põhinevas raamatus, mis tuleks täiendustega kindlasti eraldi välja anda.

Tahaksin lõpetada sümboolse noodiga. Eelmise aasta alguses lahkus meie seast bulgaaria päritolu prantsuse ajaloolane, filosoof ja kirjandusteadlane Tzvetan Todorov, kelle fantastikaalased uurimused panustasid 1970. aastate alguses määravalt ulmeuurimise akadeemilise traditsiooni väljakujunemisse. Selle foonil mõjub tähenduslikuna, et Andrus Oru töö, mis samuti on läbivalt Todorovi vaimust kantud, sai valmis eelmisel aastal. Pole välistatud, et see,

² C. H. Freedman, *Critical Theory and Science Fiction*. Middletown: Wesleyan University Press, 2000, lk 20–22.

³ Vt <http://www.ulmeajakiri.ee/?alazanrite-assortii-ja-terminite-triangel-liigituste-laadaplatsil> (3. IV 2018).

mida Todorov tähendas üldisele akadeemilisele ulmeuurimistraditsioonile, hakkab Org tasahilju ja vakshaaval tähendada eesti omale. Tema uurimuse tõeline tähendus selgub järgnevate aastate ja aastakümnete jooksul. Ent koormate

kergendamise raskepärast tööd teeb see ulmekirjanduse akadeemilise uurimise kontekstis juba praegu.

JAAK TOMBERG